Publikacijos

SOVIETMEČIO LIETUVOS MAŽATIRAŽĖS KNYGŲ SAVILAIDOS PAVELDAS

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Publikacijos objektas. Sovietmečio mažatiražės knygos savilaidos paveldui skiriami nelegaliai kanceliarinėmis arba buitinėmis rašomosiomis mašinėlėmis spausdinti tekstai, kurių apipavidalinimui būdinga iškiliosios spaudos būdu gamintos knygos architektonika ir materiali įrištos arba brošiūruotos knygos forma. Savilaidos paveldui taip pat priskiriami kopijavimo technika dauginti mašinraštiniai ir ranka perrašyti mažatiražiai leidiniai, turintys įprastinius išorinius ir vidinius knygos elementus. Tokias knygas teminiu aspektu (pagal organizatorių idėjinius interesus) galima skirstyti į dvi grupes: bažnytinės ir pasaulietinės knygos. Kai kuriais atvejais jų tematika persipindavo.

Ištirtumas. Šiuo klausimu apibendrinančių mokslo tiriamųjų darbų nerasta. Gretutiniais veikalais laikytina Vido Spenglos knyga *Bažnyčia, „Kronika" ir KGB voratinklis* (antroji papildyta laida, 2001) ir straipsnių rinkinys *Sesuo Ada* (2010). Pirmajame, archyvine medžiaga ir liudininkų parodymais grįstame veikale svarbiausias tyrimo objektas yra tarptautinio žinomumo sulaukęs pogrindinis periodinis leidinys „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika". Autorius savilaidos knygų klausimą iškelia aptardamas „Kronikos" tekstų rengimą ir tiražavimą savadarbėmis dauginimo priemonėmis, taip pat pristatydamas su tuo susijusius asmenis. Rinkinys *Sesuo Ada* skirtas Ados Urbonaitės (1921–2009) atminimui. Šią knygą netgi būtų galima pavadinti Ados – nelegaliųjų knygų spausdintojos ir platintojos istorija. Pranciškonė, pasivadinusi sesers Benvenutos vardu, buvo kaunietė bibliotekininkė. Bibliotekoje išmokusi dirbti rašomąja mašinėle, ji savo kukliame bute Kapsų gatvėje nuo 1958 m. perspausdino 228 pavadinimų knygas bendros 38 353 puslapių apimties, parengė ir išleido 26 pogrindinio „Rūpintojėlio" numerius. Rinkinyje skelbiami straipsniai, atsiminimai ir dokumentai teikia

mašinraštinę knygą (ypač kaizerinės okupacijos, komunistinio pogrindžio Lietuvos pirmosios nepriklausomybės metais, antinacinio ir antikomunistinio pasipriešinimo laikotarpio). Tad remdamiesi tradicija, o ne gamybos specifika šioje publikacijoje nelegaliosios savilaidos mašinraštinę produkciją vadinsime *sovietmečio nelegaliaisias mažatiražiais leidiniais*. Atsisakant gamybos būdo įvardijimo, susidaro prielaida *nelegalaus mažatiražio leidinio sąvoką* taikyti ir kopijavimo būdu gamintiems leidiniams, kurių dauginimo ruošinys buvo ir mašinraštinis tekstas, ir iškiliuoju spaudos būdu gaminta knyga. Pažymėtina, kad bažnytinė savilaida nesusijusi vien su religinėmis knygomis. Į jos repertuarą buvo įtraukti ir sovietinėje Lietuvoje draudžiami pasaulietinio turinio kūriniai, ypač pasirodę pokario išeivijoje.

Rinkiniai. Šiuo metu didesnių institucinių sovietmečio nelegaliųjų mažatiražių leidinių – knygų rinkinių – autoriui nežinoma. Daugiausia nelegaliai tiražuotų periodinių leidinių, šiek tiek ir knygų asmeniniuose archyvuose yra sukaupę pogrindžio spaudos leidėjai ir platintojai, kai kurie valstybiniai archyvai, muziejai ir bibliotekos. Rinkinių formavimasis, tipologija, sudėtis ir vertė iki šiol knygotyros metodais netyrinėta. Publikacijos autoriaus rinkinys, kaip jau buvo minėta, susidarė iš dovanotų kelių asmeninių rinkinių ir kitų šaltinių. Knygų rinkimą numatoma tęsti. Toliau apibūdinsime turimus svarbesnius rinkinius, priklausiusius kunigams Eduardui Simaškai, Petrui Žiukeliui, Juozui Januliui ir siuvėjai Emilijai Mačiūnaitei.

Eduardas Simaška. Nugyveno kiek daugiau kaip šimtą vienerius metus: gimė 1909 m. liepos 22 d. (naujuoju stiliumi rugpjūčio 4 d.) gausioje Kavarsko valsčiaus Pasusienio kaimo valstiečio šeimoje, mirė 2010 m. spalio 27 d. ir buvo palaidotas Šiluvos arkikatedros bazilikos šventoriuje. Mokėsi Ukmergės gimnazijoje ir Kauno kunigų seminarijoje, 1936 m. baigė studijas Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultete ir įgijo teologijos licenciato laipsnį. Po studijų ėjo vikaro, kapeliono ir kunigo pareigas Kaune, Kavarske, Ukmergėje, Lygumuose. Pokariu tapo, kaip pats rašė, ir neoficialiu partizanų kapelionu. Jiems tiekė ne tik dvasinius patarnavimus, bet ir aprūpindavo vaistais ir maistu. Dėl išdavystės buvo areštuotas, nuteistas 10 metų kalėti, nežmoniškomis sąlygomis tiesė geležinkelius ir dirbo anglies kasyklose Šiaurėje. Grįžęs vėl kunigavo ir klebonavo, sulaukęs altaristo amžiaus 1986 m. atsikėlė į Šiluvą ir apsistojo mirusio vyresniojo brolio Vlado, taip pat kunigo, paliktame bute. Per ilgą prasmingą gyvenimą sulaukė padėkos ir pripažinimo. Jam suteiktas Raseinių garbės piliečio vardas, popiežius Jonas Paulius II paskyrė savo kapelionu-monsinjoru, Lietuvos prezidentas apdovanojo koviniu Vyčio Kryžiaus ordinu. E. Simaškos vardas daug kartų minėtas nepriklausomos Lietuvos žiniasklaidoje, jis nepamirštamas ir šiandien. Šio garbaus asmens niekada nesutikau ir nebendravau, gyvenimo ir veiklos duomenų gavau iš giminių ir internetinių šaltinių.

E. Simašką atradau kaip didelio savilaidos knygų rinkinio savininką. Pirmąją

Jis nuomojamo namo rūsyje buvo įrangęs primityvią spaustuvėlę, kurią sudarė kažkokiu būdu įsigytas spaustuvinis šriftas ir savadarbės staklės. Kunigas statė raidžių rinkinį, maketavo puslapį, dirbo prie staklių, J. Janulis voleliu tepė dažus ant raidžių rinkinio. Kai V. Rabašauskas išvyko klebonauti į Viešintus, spausdinimas nutrūko.

Savilaidos J. Janulis vėl ėmėsi būdamas klierikas. Kartu su kurso draugu Mindaugu Kazimieru Žiliu susitarė gaminti ir platinti tikybinę literatūrą, nusipirko seną rašomąją mašinėlę ir įkalbėjo ja spausdinti M. K. Žilio giminaitę, gyvenusią Marvelėje. Abu klierikai per visus seminarijos metus tai moteriai nešė įvairius tekstus (kaip teigė J. Janulis, kokius tik pavykdavo gauti), aprūpino popieriumi. Už vieno lapo išspausdinimą mokėjo 20 kapeikų. Kurso draugai apie jų slaptą veiklą nežinojo. Vėliau suartėjo su prefektu (seminarijos tvarkos prižiūrėtoju) kunigu Juozapu Užupiu (dabar – monsinjoras Prienuose). Jis jaunuolius įleisdavo į savo kambarį, kuriame karpė lapus ir formavo knygas. Subrošiūruotus blokus nešdavo į miesto buitinių paslaugų įmonės knygrišyklą. Joje turėjo pažįstamą knygrišę. Moteris rizikavo, bet padėjo, pagaliau, gaudavo ir atlygį: už 8 egzempliorius klierikai mokėjo 20 rub. Ji knygas įrišdavo po darbo arba šeštadieniais.

J. Janulio ir M. K. Žilio knygos buvo dalijamos tik savo kurso klierikams, kurių buvo šeši, kai kas teko seminarijos pedagogams. Išdalijimu rūpinosi kanono kurso dėstytojas kunigas Romualdas Krikščiūnas. Mašininkė tekstus spausdino per kalkę aštuoniais egzemplioriais, jų eilės tvarka sudarydavo ir knygas. Tačiau kurso draugai, gavę iš paskutiniųjų, sunkiai perskaitomų kalkinių kopijų sudarytą egzempliorių ėmė protestuoti. Tada lapų komplektavimas patobulintas: kalkinių kopijų egzemplioriai dėti pamaišiui. Tai laikytina klaida, nes skaitymas pasunkėjo visiems. Sau J. Janulis ir M. K. Žilys pasilikdavo mašinraščio originalą. Jis buvo skirtas dauginimui kopijavimo aparatu „Era“. Priėjimą prie jo rado M. K. Žilys. „Era“ imtos kopijuoti ir spausdintinės knygos. Jų įrišimą tekdavo ardyti. Dėl savadarbių leidinių gamybos ir platinimo seminarijos laikais abu klierikai nė karto neįkliuvo. Jie laikėsi konspiracijos: už seminarijos sienų eidavo tik civiliai apsirengę, neprasitarė kurso draugams. Kai kurie jų gal ką ir įtarė, tačiau J. Janulį ir M. K. Žilių laikė tik tokios literatūros tiekėjais. Kita vertus, kursas buvo draugiškas, solidarus.

Kai J. Janulis baigė seminarijos mokslus, iš V. Rabašausko įsigijo spausdinimo įrenginį. Gavo dovanų. Juos nugabeno į tėviškę ir po šienu tvarte įrengė slėptuvę. Talkino jaunesnieji broliai Augustinas ir Jonas. Kunigas tiekė popierių ir dažus, viršelių medžiagą, broliai spausdino. Tokioje pogrindinėje spaustuvėje išėjo tik viena knyga – J. Janulio pagal vyskupą Kazimierą Paltaroką parengtas katekizmas vaikams. Per žiemą broliai Augustinas ir Jonas iš viso išspausdino apie 20 000 katekizmo egzempliorių. Kunigas tiražą išpardavė. Apie pavojingą užsiėmimą tėvai žinojo, jaunesnioji sesutė – neįtarė. Katekizmas buvo vienintelis brolių Janulių leidinys. Jaunesnieji veikiai sukūrė šeimas

1987 m. atsitiktinai pastebėjęs išgelbėjo ir padovanojo artimas giminaitis Justinas Petrauskas.

Savilaidos leidinių repertuaras. Jo struktūrą lėmė sovietmečio Lietuvos bažnytinės bendruomenės poreikiai, rezistencinė pozicija ir bažnytinės savilaidos organizatoriai. Vyraujantys leidiniai buvo pamokslai ir medžiaga pamokslams. Seriją *Ad lucem!* sudarė net dešimt knygų (1974–1984). Populiarūs buvo italo Giovanio Colombo pamokslų vertimai. Gausi rekolekcijų (žymiausias autorius dr. Juozapas Stakauskas), asketinė, kontraateistinė literatūra, religinė poezija ir proza. Labai kvalifikuotai padarytas Antano Baranausko verstų giesmių *Graudūs verksmai* perrašas. Nors Katalikų bažnyčia atsargiai laikėsi apreiškimų ir regėjimų temos atžvilgiu, tačiau suvaldyti autorių raišką buvo bejėgė. Sunkiai paaiškinama į savilaidos knygas įsimetusi Mergelės Marijos apreiškimo Medžiugorėje (Medjugorje) apoteozė, kol galiausiai buvo demaskuota kaip prasimanymas. Dažnokai rengtos biografinės knygos apie Bažnyčios veikėjus. Tokioms skirtina Prano Gaidos monografija apie arkivyskupą Teofilijų Matulionį, populiari apybraiža apie Motiną Teresę, Nikodemo Švogžlio beletrizuotas pasakojimas apie istoriką, archyvarą ir kunigą Juozapą Stakauską (1980). Lietuvos bažnyčios istorijai skirtina Stanislovo Kiškio kraštotyrinė knyga *Iš Kavarsko praeities* (1970). Greičiausiai knygų apie iškilius kunigus ir parapijų istorijų gūdžiais sovietmečio laikais Lietuvos klebonijose buvo parašyta nemaža. Jas dar teks atrasti.

Knygų tekstų resursai buvo Vakarų Europos Katalikų bažnyčios veikėjų, teologų, filosofų ir pedagogų (katechetų) vertimai daugiausia iš lenkų, prancūzų ir vokiečių kalbų. Jų mokovų, išugdytų dar pirmosios Nepriklausomybės laikais, netrūko. Lietuvių autoriai telkti ir iš prieškario ir išeivijos knygų. Dažnai naudotasi katalikų filosofo, egzistencializmo autoriteto Antano Maceinos veikalais, ne kartą tiražuota Juozo Girniaus knygą *Lietuviškojo charakterio problema*.

Minėtų asmenų rinkiniuose rasta tiesiogiai su bažnytine savilaida nesietinų autorių. Jų knygos skirtinos rezonansinei rezistencinei arba disidentinei literatūrai. Tai Juozo Brazaičio *Vienų vieni*, Stasio Ylos *Žmonės ir žvėrys*, rusų disidento Aleksandro Solženycino *Gulago archipelago* didelis fragmentas be antraštinio lapo. Savilaidos leidinių pilnatvė ir įvairovė atsiskleis tada, kai nustatysime visus arba bent daugumą anoniminių ir slapyvardžiais užmaskuotų veikalų autorių. Tačiau šis darbas, matyt, truks dešimtmečius.

Prieknyginė medžiaga. Jos gausu tik E. Simaškos knygose, priklausiusiose E. Mačiūnaitei – vos viena kita. Ši medžiaga pažymėta vardais, sukakčių ir šventinėmis datomis, dvasinės sielovados tobulinimo pastabomis, rinkinio naudojimo ženklais. Prieknyginės medžiagos sankaupą galima nesunkiai suklasifikuoti. Tai būtų devocionalijos, nuotraukos, atvirukai, rankraščiai, spaudiniai ir kiti įvairūs, vienu rūšies požymiu nesusieti dalykai. Devocionalijos gausiausios. Jas sudaro įvairios paskirties religinio siužeto spaudos ir fotokopijavimo technika gaminti paveikslėliai. Vieni turi spausdintų tekstų anglų, italų, lenkų, lietuvių ir vokiečių kalbomis, kiti jų iš viso